

UOT 37.

**PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ TƏDQIQATLARDA “İDRAKİ MARAQ”
MƏFHUMUNUN MAHİYYƏTİNƏ DAİR MÜLAHİZƏLƏR****Lalə Malik qızı Bayramova***Gəncə Dövlət Universiteti Ümumi pedaqogika kafedrasının dissertantı***ORCID:** 0009-0001-1273-1869**E-mail:** lala.bayramova2013@mail.ru

Açar sözlər: *pedaqoji və psixoloji tədqiqatlar, idraki maraq, idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, idrakin hərəkətverici və tənzimləyici imkanları, insan psixikası, fəaliyyət mexanizmi.*

Ключевые слова: *педагогические и психологические исследования, познавательный интерес, активизация познавательной деятельности, движущие и регулятивные возможности познания, психика человека, механизм действия.*

Key words: *pedagogical and psychological research, cognitive interest, activation of cognitive activity, driving and regulatory capabilities of cognition, human psyche, mechanism of action.*

“Maraq” anlayışı fəlsəfi, sosioloji, psixoloji və pedaqoji elmlər baxımından tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif prizmalardan şərh edilir.

Fəlsəfədə “maraq” anlayışı cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə və fərdin fəaliyyətinə nüfuz edən tələbat və dəyərlərlə əlaqələndirilir. Fəlsəfə elmi təsdiqləyir ki, insanın maraqları nə qədər müxtəlifdirsə, onların həyatı daha geniş şəkildə elm, incəsənət, texnika və mədəniyyətlə ifadə olunan cəmiyyətdə öz əksini tapır.

Sosiologiya elmi nöqteyi-nəzərdən, maraq sahəsi cəmiyyətin və insanın sosial, etik və estetik həyatına aiddir. Sosiologiya elmi nöqteyi-nəzərindən, – maraq – “bu, tam-ümumi bir ifadədir, insan şüurunda ümumbəşəri mədəniyyətin, maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusudur, insanın daxili aləminin təzahürü və real aləmin əks olunmasının tam ifadəsidir. Maraq insanın arzu və meyllərinin obyektı olub, şəxsi və ictimai dəyərlərin birləşməsinə kömək edir” [7, s.18-34].

Böyük Sovet Ensiklopediyasında “maraq (sosial mənada) fərdlərin, sosial qrupların, siniflərin hərəkətlərində iştirak edən birbaşa impuls, motivlər, düşüncələr, fikirlər və s. arxasında duran sosial hərəkətlərin, hadisələrin, nailiyyətlərin əsl səbəbi hesab olunur”. Q.Y. Qlezermanın fikrincə [9], bu səbəbdən XX əsr sosiologiyasının mərkəzi məsələlərindən birini marağın obyektiv - subyektiv xarakteri, insanların real maraqları və bu maraqlarla bağlı təsəvvürlərin fərqləndirilməsi təşkil edir.

Bir sıra ensiklopedik nəşrlərdə pedaqoji elm kontekstində marağın müxtəlif tərifləri verilir. Təriflərin təhlili bizi marağın ən vacib cəhətlərini vurğulamağa məcbur edir. Bir tərəfdən maraq - gerçəkliyin daha dərindən əks olunmasına kömək edən idraki tələbatların təzahür formasıdır. Ali pedaqoji məktəblər üçün son dövrdə yazılmış ən möhtəşəm “Pedaqogika” dərsliyində idrak və təlim məsələlərini [1, s.259-262] müzakirə edərkən, müəlliflər prof. A.N. Abbasov və prof. H.Ə. Əlizadə xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, “idraki proses dedikdə, obyektiv gerçəkliyin insan beynində subyektiv inikası nəzərdə tutulur. Burada işlənən subyektiv inikas (dərkətmə) ifadəsi gerçəkliyin dərk olunması prosesinin insanın bilik və inkişaf səviyyəsindən, yaş və fərdi xüsusiyyətlərindən, həyat təcrübəsindən, münasibətlər sistemindən və s. asılı olduğunu bildirir” [1,

s.159]. Digər tərəfdən, prof. Ə.Ə. Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, “bilikləri mənimsəmək və dünyagörüşü genişləndirməyin ən vacib stimullardan biri kimi, obyektin dərk olunması və hər hansı fəaliyyətin mənimsənilməsi üçün müsbət emosional çalarlarla bağlı olan, bu və ya digər əşyaya, real hadisəyə yönəlmiş idraki istiqamətdir” [2, s.166].

Psixoloji elm baxımından “maraq” anlayışının izahı bir neçə mövqeyi birləşdirir. Və marağın ən əsas şərtlərindən biri şəxsiyyətin bir obyektə xüsusi fərqləndirici münasibəti, şəxsiyyətin yönəldilməsidir. Bununla yanaşı, marağa şəxsiyyətin emosional və intellektual sahələri ilə əlaqəsi də xasdır.

“İdrak fəaliyyətinin inkişafı üzrə psixoloji tədqiqatlar” [8] adlı əsərdə D. Freyerin, Ş. Byulərin, E. Torndaykın fikirləri təhlil edilir, burada “maraq” anlayışı müxtəlif hisslərin aktivatoru kimi, insanın ehtiyac və özünəməxsus duyğulardan ibarət struktur kimi, oyanış hissi, zehni həyacan, əşyaya cazibə kimi təqdim olunur.

Ə.İ. Anastasiyevanın məqaləsində [4] marağ şəxsiyyətin şüur və fəaliyyətini artıran emosional – iradi və intellektual proseslərin xüsusi bir qarışığı kimi ortaya çıxır. Şəxsiyyətin maraqları ilə bağlı analogi təsəvvürlərə V.N. Myasişevin və A.Q. Kovalyovun tədqiqatlarında da rast gəlik. Bu işlərdə marağ, gerçəkliyə aktiv idraki münasibət kimi, insanın bir obyektə özünəməxsus münasibəti kimi, onun həyatı əhəmiyyətinin və emosional cəlbəediciliyinin dərk edilməsi kimi xarakterizə olunur.

Bu şərtlərin fərqli cəhətləri ilə yanaşı bəzi istiqamətlərdə onların müştərəkliyi də vardır. Məsələn, marağın müxtəlif psixoloji proseslərlə əlaqəsi (emosional, intellektual, tənzimləmə), onun şəxsiyyətin formalaşmasına, əlaqələrə, ehtiyaclara, şəxsiyyət yönümünə, şüur və fəaliyyət proseslərinə daxil edilməsi.

Marağın mahiyyətinin açıqlanması ilə bağlı müxtəlif araşdırmalarda onun meydana gəlməsinin ilə bağlı fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Onların əsasında aparıcı rol müxtəlif psixi proseslərin ideyası dururdu: emosional - tənzimləyici və intellektual.

Psixologiyada marağın ayrı bir tədqiqat probleminə ayrılması XVII əsrə, insanın öyrənilməsində ona bir şəxsiyyəti kimi müraciət olunmağa başlandığı vaxta təsadüf edir. Uşaq şəxsiyyətinin tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verən xarici psixoloqlar, fərqli dövrlərdə marağın zəka, emosiya və iradə ilə əlaqəli bir sıra fərziyyələr irəli sürmüşlər. “İdrak fəaliyyətinin inkişafı üzrə psixoloji tədqiqatlar”da intellektual nəzəriyyə nümayəndəsi olan İ.F. Herbart tərəfindən marağın qiymətləndirilməsini tapırıq. O, şəxsin marağını “mənəvi aktivliyi” vəziyyəti ilə müqayisə edir, onu zehni fəaliyyət kimi anlayır və qeyri-ixtiyari diqqət kimi müəyyənləşdirir. Bu nəzəriyyədəki şüur və təşəbbüsün daşıyıcıları şüur qazanan və itirən fikirlərdir. Marağ Herbart tərəfindən “özfəaliyyət” adlandırılır [8, s.18], bu isə fikirlərin müstəqilliyi kimi başa düşülməlidir. Maraqlar şüur həddindən çox olduqda, yaranmış vəziyyət intensiv, aydın, ayrı-ayrı olur. Ancaq S.A. Ananin hesab edir ki, bu nəzəriyyə “atomist və əsassızdır” [4, s.27]. Sonra, S.A. Ananində [4] valyuntarist marağ nəzəriyyəsi (valyuntarizm) tərəfdarlarının P. Natorpun, A. Valzemanın, O. Vilmanın, P. Kapterevin ifadələrinə rast gəlik ki, burada marağı onlar iş zamanı diqqəti cəmləşdirən xüsusi bir iradi vəziyyət olaraq qiymətləndirirlər. Həm də orada XX əsrin mütəfəkkirlərinin V. İeruzalemanın, A. Şopenhauerin, F. Paulsenin, T. Lippsin fikirləri təqdim olunur. Öz baxışlarında onlar, marağı duyğu, hiss və iradi sərbəstlik ilə əlaqələndirirlər. V. İeruzaleman yazır: “Marağ - zövq duyğusudur, xüsusi bir hissi meylidir” [4, c.12-14].

Q.İ. Şukinanın redaktoru olduğu “Təhsildə marağın formalaşmasının aktual problemləri”

əsərində U. Jemsin “Psixologiya haqqında müəllimlərlə söhbətlər” kitabından müəyyən fikirlər verilir. Burada maraq instinktlərlə əlaqələndirilir, müəyyən stimullara qarşı onlarda anadangəlmə reaksiyaların olması kimi nəzərdən keçirilir. Onun fikrincə, istedad və qabiliyyət marağın əsası kimi anadangəlmədir və tərbiyə yalnız uşağa təbiətən xas olanları inkişaf etdirə bilər [4, s.67].

J. Brunerin “İdrak psixologiyası” [6] kitabında U. Cemsin tələbəsi olan C. Hollin fikirləri təqdim olunur ki, burada da uşaq maraqlarının anadangəlmə qabiliyyətlərlə şərtlənməsi göstərilir. Eyni zamanda marağın instinkt və ehtiyaclarla (tələbatlarla) əlaqəsini aşkar edən A. Binenin, E. Meymanın, V. Preyerin araşdırmaları da xarakterizə olunur. Eyni əsərdə [38], E. Klaparedin marağın ehtiyaclarla qiymətləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə, bunlar ən aşağı – heyvani və ya instinktiv, və ya da ali - mənəvi xasiyyət daşıya bilər, və bu ehtiyacları ödəyə biləcək hər bir şey uşaq üçün maraqlı olur. E. Klaparedin bilgilərinə görə, maraqların inkişafında daimi bir yaş dövrləri var ki, onlar müəyyən zamanda görünür və başqa bir mərhələyə keçərək əvəz olunur. Anadangəlmə əsasən malik olduğu üçün onlar tərbiyədən asılı olmayaraq yaranır və inkişaf edir. Tərbiyəçi uşağın maraqlarına uyğun fəaliyyət zamanı tapşırıqların təşkilatçısıdır. O, uşaqda instinkt halında olmayan, fəaliyyətə qarşı tələbatların yaranmasında mənbə rolunu oynayır [6, s.27].

Lakin bu nəzəriyyələrdə bütün psixoloji prosesləri, vəziyyətləri, şəxsi xüsusiyyət və maraqları inkişaf etdirən təlim və tərbiyənin rolunun nəzərə alınmadığı açıq-aşkar görünür.

“Uşaq psixologiyası öçerkləri”ndə [9] biz əsasını orijinal tərbiyə sistemi təşkil edən maraqlar nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış. O, Dekrolinin baxışlarına rast gəlirik. Bu sistemin məzmununu, maraqların təmin edilməsi kimi müəyyənləşdirən alim “maraq mərkəzləri” yaratmışdır ki, bu, sonralar bir çox ölkələrdə təhsil müəssisələrinin praktik işlərində istifadə olunmuşdur. O, Dekrolinin planına əsasən, hər bir “mərkəz” daha çox uşaq maraqlarına uyğun olan və onların həyata keçirilməsini təmin edən mövzular məcmusudur [9, s.56].

Həmin əsərdə maraqlar haqqında digər baxışlara, o cümlədən E. Torndaykın, R. Vudvortsun və U. Makdauqolun təsəvvürlərinə də rast gəlirik. E. Torndayk, maraqları anadangəlmə və sonradan qazanılmış kimi təsvir etmişdir. Meyillilik və maraq arasındakı əlaqəni o, anadangəlmə və sonradan qazanılmış reaksiyalar arasındakı əlaqə kimi müəyyənləşdirmişdir.

Maraqların inkişafına dair mexanistik təsəvvür R. Vudvortsun baxışlarında əks olunmuşdur. Onun fikrincə, insan psixikasının qabiliyyəti yeni mexanizm və istəklər əldə etməkdir. Bu, çoxsayda icra olunmuş və adət şəklini almış hərəkətlərin nəticəsi kimi yaranan, bacarıqların inkişafı ilə müşayiət olunan maraqların inkişafı haqqında mexaniki təsəvvür, davranışın sadə ətalətidir.

U. Makdauqoll isə, əksinə, fəaliyyət mexanizmi ilə marağı eyniləşdirmir. O hesab edir ki, istənilən hər bir istəyin, marağın əsasında müxtəlif davranış mexanizmləri ilə ifadə olunan anadangəlmə instinktiv meyillilik durur. Bacarıq özü özlüyündə heç bir maraq kəsb etmir, lakin psixoloji proses zamanı təbii olan məqama çevrilir [9, s.71-96].

Bununla birlikdə bir sıra burjua psixoloqları: V.A. Lai, E. Meyman marağın təbiətini mürəkkəb proses hesab etmiş və onu, duyğunun, iradənin və intellektin mexaniki birləşməsi kimi, özlərinə xas olan bir tərzdə izah etməyə çalışmışlar.

Beləliklə, bu nəzəriyyələrdə şəxsiyyətin maraqlarının inkişafı sosial-ictimai şəraitdən təcridə, tarixi inkişafdan və şəxsiyyətin ətraf aləm ilə qarşılıqlı təsiri prosesindən kənarda baxılır-

dı. Maraqlar hər hansı bir psixoloji mexanizmlə eyniləşdirilirdi. Bu isə onların özünəməxsusluğunun və spesifikliyinin itirilməsinə səbəb olurdu. Uşaq davranışının motivləri anadangəlmə hesab olunurdu. Bu da təlim-tərbiyənin rolunun azalmasına və uşaqların şəxsi fəallığının və ona məqsədyönlü, sistemli pedaqoji rəhbərlik işinə məhəl qoyulmamasına gətirib çıxarırdı.

“XX əsr Rusiya pedaqoji fikir antologiyası”nda [5] K.D. Uşinskinin fikirləri təqdim olunur. Marağı təlim üçün müvəffəqiyyət vasitəsi, eyni zamanda mənəvi tərbiyə vasitəsi kimi hesab edərək qeyd edir ki, insanda faydalı, ali və mənəvi olan hər şeyə səmimi maraq oyadır, əmin ola bilərsiniz ki, o həmişə insan ləyaqətini qoruyacaq. ... Əgər şagirdiniz çox şey bilirsə, amma boş şeylərlə maraqlanırsa və bununla bərabər özünü mükəmməl aparırsa və onda gözəlliyə və əxlaqa canlı bir diqqət oyanmayıbsa, deməli siz tərbiyə məqsədinizə çatmamısınız [5, s.429].

Son dövrlərdə Respublikamızda idraki maraq probleminin tədqiqində, onun yeni bir prizmadan işıqlandırılmasında görkəmli psixoloq, prof. R.İ. Əliyevin müstəsna rolu vardır. İdrak məsələlərini müzakirə edərkən, o, eyni zamanda uşaqların maraqlarına toxunmuş və onu belə xarakterizə etmişlər ki, maraq – güclü təəssürat, emosional rəngarənglik, həvəslənmə, ilham, böyük diqqət, bir cismin və ya hadisənin mənimsənilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin təsiri altında oyanmadır [3, s.26].

Marağın mahiyyəti idraki fəallığın formalaşdırılması ilə bağlı oxşar vurğular görkəmli Azərbaycan və rus psixoloqlarının, Ə.Ə. Əlizadənin, Ə.S. Bayramovun, R.İ. Əliyevin, Ə.Ə. Qədirovun, M.İ. Həməzəyevin, V.V.Davıdovun, L.M. Dolqopolovanın, N.A.Mençinskayanın, A.Z.Zakin, R.S.Nemovun və A.Q. Kovalyovun əsərlərində də vardır. Onlar, iddia edir ki, şəxsin marağının əsas əlaməti obyektə sabit, müsbət-emosional münasibətdir. Emosiyalar-idrak prosesini aktivləşdirir və ya ləngidə biləcək hərəkətverici qüvvədir. Ağıl və iradəyə təsir edərək emosiyalar zehni və könüllü hərəkətlərə güc verir və ya əksinə onları söndürür. M.F. Dobrınınin araşdırmalarında isə maraq və diqqətin inkişafı arasında mövcud olan əlaqələr aşkar olunur.

Beləliklə, idraki marağın və idraki fəallığın formalaşdırılması probleminin pedaqog və psixoloqlar tərəfindən araşdırılmasının təhlili əsasında sübut olunur ki, idraki maraq və fəallıq təfəkkür fəaliyyətinə və biliklərin mənimsənilməsi prosesinə müsbət təsir göstərir, iradi keyfiyyətlərin inkişafına stimül verir, hərəkətverici və tənzimləyici imkanlara malik olur. Onun əsasında isə ətraf mühit haqqında informasiyalar durur. İnformasiyaların dərk olunması və inkişafı isə idrak prosesində həyata keçirilir.

Problemin aktuallığı. Hal-hazırda şəxsiyyətin davamlı idrak aktivliyinin inkişafı problemi ən vacib məsələlərdən biridir. Bu problemi həll etmək üçün dünyanın bütün ölkələrində müxtəlif üsullar hazırlanır və sınaqdan keçirilir. Pedaqogikada aktivlik anlayışının iki mənasından istifadə olunur: müəyyən bir hərəkətin və ya ünsiyyət anının həyata keçirilməsi ilə bağlı vəziyyəti bildirən aktivlik və sosial vəzifələrlə əlaqəli şəxsiyyətə mənsub xüsusiyyət kimi aktivlik. Müasir pedaqogikada fənlərarası inteqrasiya kontekstində idrak aktivliyinin inkişaf etdirilməsi imkanları hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. İnteqrasiya olunmuş Azərbaycan dili, riyaziyyat və texnologiya dərslərində kiçik məktəblilərin idrak aktivliyinin inkişafı üçün pedaqoji şərait müəyyən edilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. İnteqrasiya olunmuş dərslər zamanı kiçik yaşlı məktəblilərin idrak aktivliyinin inkişafı üzrə ibtidai sinif müəllimləri üçün pedaqoji və metodik tövsiyələr hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedagogika. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2024. 464 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2006. 345 s.
3. Əliyev R.İ., Əliyeva G.B. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2010. 144 s.
4. Актуальные вопросы формирования интересов в обучении / под ред. Г.И. Щукиной. – М.: Просвещение, 1999. 176 с.
5. Антология педагогической мысли России XX века / сост. П.А. Лебедев. – М.: Педагогика, 2010. 680 с.
6. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Дж. Брунер. – М.: Прогресс, 2017. 413 с.
7. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности / А.Г. Здравомыслов. – М.: Педагогика, 2016. с.18-34.
8. Психологическое исследования развития познавательной деятельности / под ред. Дж. Брунера, О. Оливера, П. Гринфилда. – М., 2011. 173 с.
9. Очерки психологии детей / под ред. Л.И. Божович, А.Н. Леонтьева. – М.: АПН РСФСР, 2000. – 73 с.

Л.М. Байрамова

**Рассуждения о сущности понятия «Познавательного интереса» в
педагогических и психологических исследованиях
Резюме**

В исследовании на основе анализа проблемы формирования познавательного интереса педагогами и психологами доказано, что познавательные интересы оказывают положительное влияние на мыслительную деятельность и процесс усвоения знаний, стимулируют развитие волевых качеств, обладают движущими и регулятивными возможностями. На основе которого стоит информация об окружающей среде. А усвоение и развитие информации осуществляется в процессе активного познания.

В ходе исследования выявлены, научно обоснованы и апробированы педагогические условия развития познавательной активности младших школьников на интегрированных уроках математики, технологии и Азербайджанского языка. Полученные результаты могут быть полезны как практикующим педагогам, так и исследователям.

L.M. Bayramova

**Reasoning about the essence of the concept of “Cognitive interest” in
pedagogical and psychological research
Summary**

The study, based on the analysis of the problem of forming cognitive interest by teachers and psychologists, proved that cognitive interests have a positive effect on mental activity and the process of assimilation of knowledge, stimulate the development of volitional qualities, have driving and regulatory capabilities. On the basis of which is information about the environment. And the assimilation and development of information is carried out in the process of active cognition.

During the study, pedagogical conditions for the development of cognitive activity of younger students in integrated music and reading lessons were identified, scientifically substantiated and tested. The results obtained can be useful for both practicing teachers and researchers.

Redaksiyaya daxil olub: 10.02.2025